

A) «Μαρτυρεί δὲ ... ἀγαθὴ φαύλης.» ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΝΟΜΟΘΕΤΩΝ (1ο επιχ.)

1. «Μαρτυρεί δὲ ... ἀγαθὴ φαύλης.»

Ο Αριστοτέλης παραθέτει ένα επιπλέον επιχείρημα για το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε στην προηγούμενη ενότητα, ότι δηλαδή οι δίκαιοι γίνονται δίκαιοι πράττοντας μόνο δίκαιες πράξεις. Όμοια και οι σώφρονες και οι ανδρείοι. Με άλλα λόγια γίνεται κανείς ηθικός μόνο όταν πράττει ηθικά.

Το επιχείρημα το αντλεί από τον **χώρο της πόλης, καθώς για τον φιλόσοφο υπάρχει στενή σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής**. Άλλωστε, μόνο αν ένας άνθρωπος διέπεται από ηθικές αρετές μπορεί να λειτουργήσει σωστά μέσα στην πόλη και ως πολίτης και ως πολιτικός.

Το επιχείρημα που φέρνει ως μαρτυρία («μαρτυρεί δὲ») εισάγεται με τον **προσθετικό «καὶ» («καὶ τὸ γινόμενον»)** και αφορά το **έργο των νομοθετών**. Βασικός στόχος και επιδίωξή τους είναι να κάνουν τους πολίτες να αποκτήσουν την ηθική αρετή μέσω του εθισμού σε ανάλογες πράξεις και συμπεριφορές («οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοῦς, ...»). Στο επιχείρημα αυτό εντοπίζεται και η γενικότερη αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων ότι το άτομο δεν λειτουργεί αποκλειστικά και μόνο για χάρη του εαυτού του, αλλά και για χάρη του κοινού καλού. Έτσι και οι νομοθέτες λειτουργούν με βάση τον γνώμονα αυτό. Στην ουσία το επιχείρημα αυτό έχει ως εξής: **αν οι ηθικές αρετές ήταν ἐμφυτες, όλες οι ἐνέργειες των νομοθετών να κάνουν τους πολίτες καλούς θα ήταν μάταιες**, αφού όλοι θα γεννιόντουσαν με ή χωρίς αυτές και οποιαδήποτε προσπάθεια δεν θα μπορούσε να μεταβάλει αυτά τα χαρακτηριστικά. Έτσι αποδεικνύεται αφενός ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως και αφετέρου ότι αυτές δεν αποκτώνται αλλιώς παρά μόνο με τη διαρκή άσκηση και την επανάληψη ηθικών πράξεων.

Ωστόσο, ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι κάποιοι νομοθέτες πετυχαίνουν τον στόχο τους και κατορθώνουν να βοηθήσουν τους πολίτες στην άσκηση της αρετής με τον τρόπο που πρέπει, ενώ κάποιοι άλλοι αποτυγχάνουν να ασκήσουν σωστά τους πολίτες στην αρετή. Γι' αυτό, άλλωστε, και τα πολιτεύματα διακρίνονται σε καλά και λιγότερο καλά.

2. «καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης» Η διάκριση των πολιτευμάτων κατά τον Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης διακρίνει τα πολιτεύματα σε καλά και λιγότερο καλά και όχι σε καλά και κακά. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η λέξη «**φαύλης**» (που κανονικά «**φαῦλος**» σημαίνει κακός, ευτελής, ασήμαντος) χρησιμοποιείται εδώ με διαφορετική σημασία, έτσι ώστε να

ανταποκρίνεται στις αντιλήψεις του φιλοσόφου. Η αναφορά αυτή στη διάκριση των πολιτευμάτων φαίνεται, με την πρώτη ματιά, να μη σχετίζεται με το θέμα του κειμένου και να αποτελεί μια παρέκβαση. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει, καθώς στόχος του φιλοσόφου είναι **να συνδέσει την αξία των πολιτευμάτων με την αρετή των πολιτών.**

Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης **δεν πιστεύει ότι υπάρχουν κακά πολιτεύματα**, αφού πρωταρχικός στόχος όλων των νομοθετών, και άρα και των πολιτευμάτων μέσα στα οποία δρουν, είναι να κάνουν τους πολίτες ενάρετους ασκώντας τους στην ηθική αρετή, προκειμένου να φτάσουν στον ύψιστο στόχο, την ευδαιμονία. Το κριτήριο διάκρισης των πολιτευμάτων σε καλά και λιγότερο καλά αφορά τον βαθμό επιτυχίας του έργου των νομοθετών: **όσο δηλαδή πιο κοντά στον στόχο τους φτάνουν, να οδηγήσουν τους πολίτες στην ηθική αρετή, και άρα στην ευδαιμονία, τόσο πιο καλό θεωρείται και το πολίτευμα.** Κύριο έργο των νομοθετών είναι **να κάνουν, με τους νόμους, τους πολίτες ηθικούς, ενάρετους, να τους σταθεροποιήσουν στον δρόμο της αρετής για να είναι και η πολιτεία αγαθή.**

Εντύπωση μας προκαλεί η σειρά των λέξεων στη φράση αυτή. Η κανονική σειρά θα ήταν: «διαφέρει τούτω πολιτεία αγαθή πολιτείας φαύλης». Η ανωμαλία αυτή ίσως να οφείλεται και πάλι στο γεγονός ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη αποτελούν προσωπικές σημειώσεις, που λειτουργούσαν βοηθητικά στο έργο της διδασκαλίας. Είναι, λοιπόν, εύλογο να εντοπίζουμε κάποια χαρακτηριστικά του προφορικού λόγου.

B) «Ἔτι ἐκ τῶν αὐτῶν ... ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί.» ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΚΑΙ Η ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΘΙΣΜΟΥ ΚΑΘΟΡΙΖΟΥΝ ΤΗΝ ΕΠΙΚΤΗΤΗ ΙΔΙΟΤΗΤΑ (2ο επιχ.)

1. «Ἔτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται»

Ο Αριστοτέλης προσθέτει νέο επιχείρημα, με το οποίο δείχνει ότι η αρετή είναι προϊόν εθισμού και η ποιότητά της εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί. Η δημιουργία και ο εκφυλισμός της επίκτητης ιδιότητας προκύπτουν από αντίστοιχους λόγους και ποιότητα εθισμού. Έτσι για συγκεκριμένους λόγους και με την κατάλληλη άσκηση οι άνθρωποι κατακτούν την αρετή και ακριβώς για τους αντίθετους λόγους και με την ακατάλληλη άσκηση η αρετή εκφυλίζεται. Ο Αριστοτέλης εννοεί μάλλον **μια διαδικασία «δόμησης» και «αποδόμησης» της αρετής** ενισχύοντας τη θέση του για τον επίκτητο χαρακτήρα της. Τα ρήματα **«γίνεται – φθείρεται»** μας παραπέμπουν στο θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος της φιλοσοφικής σκέψης **«γένεσις – φθορά»**. Για τον Αριστοτέλη, αυτή ήταν μια **φυσική διαδικασία μονόδρομη: γένεση -> αύξηση -> τελείωση -> παρακμή -> φθορά** (αποδίδεται έργο στον Αριστοτέλη με τίτλο *Περὶ Γενέσεως καὶ Φθοράς*). Αυτή, λοιπόν, η διαδικασία ακολουθείται και στις ηθικές αρετές. Κάθε αρετή για τους ίδιους λόγους και χρησιμοποιώντας τα ίδια μέσα γεννιέται και με την καλή εξάσκηση κατακτιέται, ενώ με την κακή εξάσκηση χάνεται.

2. **«ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη· ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. Ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες.» Το ἴδιο συμβαίνει στην τέχνη**

Με τη χρήση **αναλογικῆς ἀπόδειξης** συνεχίζει ο Αριστοτέλης, για να δείξει ὅτι το ἴδιο συμβαίνει και στις τεχνικὲς εργασίες. Χρησιμοποιεῖ τα ἴδια παραδείγματα, που χρησιμοποίησε και στην προηγούμενη ἐνότητα, αὐτά του οἰκοδόμου και του κιθαριστή γενικεύοντας (οἱ λοιποὶ πάντες), για λόγους μάλλον συντομίας. Διευκρινίζει με αὐτά ὅτι ἡ ἀπόκτηση μιας δεξιότητος προϋποθέτει τὴν ἐξάσκηση του ἀνθρώπου στο περιεχόμενο τῆς δεξιότητος που ἐπιθυμεί να ἀποκτήσει. Ἐτσι, αν κάποιος ἀποφάσισε να γίνει οἰκοδόμος, ἡ ἀσκησή του δεν μπορεῖ παρά να εἶναι στην οἰκοδομικὴ τέχνη. Το ἴδιο και ἐκεῖνος που θέλει να γίνει κιθαριστής, θα ἀσκηθεῖ στο παίξιμο τῆς κιθάρας. Ὅμως ἀπλῶς ἡ οποιαδήποτε ἐξάσκηση για τὴν ἀπόκτηση μιας δεξιότητος δεν ὀδηγεῖ στο ἴδιο ἀποτέλεσμα, **ἀλλὰ ἡ ποιότητα τῆς ἐξασκήσεως, που προηγείται, καθορίζει τὴν ποιότητα τῆς ἀποκτημένης δεξιότητος**. Σε αὐτὸ ἀκριβῶς ἀναφέρεται ἡ συνέχιση του παραδείγματος ἀπὸ τον Αριστοτέλη.

3. **«ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν ... ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί.» τα παραδείγματα των κιθαριστῶν και των οἰκοδόμων**

Στην προηγούμενη ἐνότητα ο Αριστοτέλης χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα των οἰκοδόμων και των κιθαριστῶν εἶχε υποστηρίξει ὅτι οἱ ἠθικὲς ἀρετὲς κατακτώνται με τον εθισμό. Σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα χρησιμοποιώντας τα ἴδια παραδείγματα προσθέτει ἕνα **νέο στοιχείο – ἐπιχείρημα: τὴ σημασία τῆς καλῆς («εὖ») και τῆς κακῆς («κακῶς») ἀσκήσεως στην ποιότητα τῆς ἀποκτημένης ἐπίκτητης ιδιότητος**. Δεν ἀρκεῖ, λοιπόν, ἀπλῶς να ἐξασκούμαστε σε μια οποιαδήποτε πράξη, ἀλλὰ να ἐξασκούμαστε σε καλὲς και σωστὲς πράξεις. Αὐτὸ το βλέπουμε και στις τέχνες, ἀλλὰ και στις ἠθικὲς ἀρετὲς. Θα γίνουμε καλοὶ οἰκοδόμοι, ὄχι αν ἀπλῶς οἰκοδομοῦμε συνεχῶς, ἀλλὰ μόνο αν ἐξασκηθούμε στο σωστὸ χτίσιμο, και καλοὶ κιθαριστὲς, ὄχι αν ἀπλῶς παίζουμε συνεχῶς κιθάρα, ἀλλὰ μόνο αν ἐξασκηθούμε στο σωστὸ παίξιμο τῆς κιθάρας. Με τὴ χρήση του **«επαγωγικὸ παραδείγματος»** ο Αριστοτέλης δείχνει ὅτι στην πράξη ἡ ποιότητα τῆς ἀσκήσεως και τῆς μαθητείας προσδιορίζει τὴν ποιότητα τῆς ἐπίκτητης ιδιότητος. Ἐτσι φαίνεται να ἀποδέχεται ὅτι ἡ ποιότητα ἀσκήσεως και ἡ ποιότητα τῆς ἐπίκτητης ιδιότητος συνδέονται με σχέση αἰτίου ἀποτελέσματος. Με τὴ σκέψη αὐτὴ ο Αριστοτέλης ἐπιχειρεῖ να ἀποδείξει ὅτι **ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ προϋποθέτει τον εθισμό και ἡ ποιότητα τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς εἶναι ἀνάλογη τῆς ποιότητος του εθισμού**. Θα γίνουμε λοιπόν ἠθικὰ ἐνάρετοι, μόνο αν ἐξασκηθούμε σε ἠθικὰ ἐνάρετες πράξεις σύμφωνα με τους κανόνες τῆς τέλει ἀρετῆς.

Γ) «Εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν ... ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί.» ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΟΣ Ο ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΥ ΕΘΙΣΜΟΥ

Η ενότητα κλείνει με την επισήμανση του Αριστοτέλη ότι για την καλλιέργεια της ηθικής αρετής απαραίτητη κρίνεται **η συμβολή του διδάσκοντος και της διδασκαλίας**, της εκπαίδευσης γενικότερα, γιατί η ηθική ποιότητα του κάθε ανθρώπου προκύπτει όχι απλώς από την άσκηση, αλλά από την ποιότητα της άσκησης που έχει προηγηθεί. Ο δάσκαλος θα δώσει τον προσανατολισμό του ορθού εθισμού διδάσκοντας τους κανόνες της αρετής, τους τρόπους εφαρμογής τους και εκπαιδεύοντας στην ορθή άσκηση. Ο δάσκαλος είναι αυτός που παρακολουθεί και καθοδηγεί τους ανθρώπους στον σωστό εθισμό. Το ίδιο απαραίτητος είναι ο δάσκαλος και στις τέχνες, διότι αυτός θα διδάξει τον ασκούμενο σε μια τέχνη τους κανόνες της και τον σωστό τρόπο εφαρμογής τους.

Αυτός ακριβώς είναι **και ο ρόλος του νομοθέτη στην πόλη**: αποτελεί τον δάσκαλο των πολιτών, ο οποίος χρησιμοποιώντας τα σωστά μέσα, δηλαδή τους σωστούς νόμους, θα διδάξει τους πολίτες τι είναι δίκαιο και τι άδικο, θα ορίσει τους κανόνες της δίκαιης και ηθικής συμπεριφοράς μέσα στην πόλη και θα τους οδηγήσει στην κατάκτηση των ηθικών αρετών και, άρα, στην ευδαιμονία. Επομένως, καταλήγουμε και πάλι στο συμπέρασμα ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτες, αφού στην αντίθετη περίπτωση ο ρόλος του δασκάλου θα ήταν μάταιος. Αντίθετα, οι ηθικές αρετές κατακτώνται με τη σωστή άσκηση, με τη διαρκή επανάληψη ηθικών πράξεων.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Πολυσύνδετα σχήματα:

«**καὶ** γίνεται πᾶσα ἀρετὴ **καὶ** φθείρεται»

«**καὶ** οἱ ἀγαθοὶ **καὶ** οἱ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί.»

«Ἀνάλογον δὲ **καὶ** οἰκοδόμοι **καὶ** οἱ λοιποὶ πάντες.»

Αντιθέσεις:

«πολιτεία **ἀγαθὴ** ≠ πολιτείας **φαύλης**»

«γίνεται ≠ φθείρεται»

«ἀγαθοὶ ≠ κακοὶ»

«ἐκ **μὲν** γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσσονται ≠ ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί»

«εὖ ≠ κακῶς»

Οι παραπάνω αντιθέσεις τονίζουν τη σημασία της ηθικής πράξης στην απόκτηση της ηθικής αρετής τόσο στην προσωπική όσο και στην πολιτική ζωή. Οι χωρίς ηθικούς κανόνες συμπεριφορές και πράξεις απομακρύνουν από αυτή. Συγκεκριμένα, με την αντίθεση «γίνεται ≠ φθείρεται» τονίζεται ότι μόνο η διαρκής άσκηση οδηγεί και διατηρεί την ηθική αρετή, αλλιώς αυτή φθείρεται.

Σχῆμα από κοινού:

«ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς (οἰκοδομεῖν) κακοὶ (οἰκοδόμοι ἔσσονται)»

ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ (Α΄ ΜΕΡΟΣ)

μαρτυρεῖ < μαρτυρέω - -ω: αμάρτυρος, μάρτυρας, μαρτυρία, μαρτυριάρης, μαρτυρικός, μαρτύριο.

γινόμενον < γί(γ)νομαι: αγενής, άγονος, απόγονος, γενεά, γενέθλια, γενέθλιος, γενέτειρα, γένος, γηγενής, γόνος, γυνή, εγγονός, μονογενής, νεογνό, πρωτόγονος.

πόλεσιν < πόλις: αντιπολίτευση, απολίτιστος, διαπολιτισμικός, κοινοπολιτεία, κωμόπολη, μεταπολίτευση, πολιούχος, πολιτεία, πολιτειακός, πολιτευτής, πολίτης, πολιτικάντης, πολιτικολογία, πολιτικοποίηση, πολιτικός, πολιτισμικός, πολιτισμός, συμπολίτης.

νομοθέται < νόμος + τίθημι: αδιαθεσία, αντίθετος, απόθεμα, αποθηκάριος, αποθήκη, διάθεση, διαθήκη, έκθεμα, έκθεση, εκθέτης, έκθετος, εμπρόθετος, επίθεση, επιθετικός, θέμα, θεμέλιο, θεμελιώδης, θέση, θεσμός, θετός, θήκη, καταθέτης, νουθεσία, παράθεμα, παράθεση, παρακαταθήκη, πρόσθετος, σύνθεση, συνθετικός, σύνθετος, συνθήκη, τοποθεσία, υιοθεσία, υπερθετικός, υποθετικός.

έθίζοντες < έθίζω < έθος: εθιμικός, έθιμο, εθισμένος, εθισμός, έθος, ηθικός, ήθος.

ποιουῖσιν < ποιέω -ῶ: αξιοποίηση, απεριποίητος, αποποίηση, αρτοποιία, αρτοποιός, αχειροποίητος, γελωτοποιός, ειδοποιός, ειρηνοποιός, εκποίηση, εντατικοποίηση, επιπλοποιείο, ηθοποιός, θεοποιήτος, κακοποιός, κοινοποίηση, μεταποίηση, οδοποιία, παραποίηση, περιποιητικός, ποίημα, ποίηση, ποιητάρης, ποιητής, ποιητικός, πολιτικοποίηση, προσποίηση, προσποιητός, υποδηματοποιείο, χαρτοποιία.

έστιν < είμί: ανούσιος, εξουσιαστικός, εσθλός, ετυμολογία, ετυμολογικός, έτυμον, ουσία, ουσιαστικός, ουσιώδης, παρόν, παροντικός, παρουσιαστικό.

άμαρτάνουσιν < άμαρτάνω: αμάρτημα, αμαρτία, αμαρτωλός, αναμάρτητος.

διαφέρει < δια + φέρω (θ. φερ-, φορ-, φαρ-, φωρ-, φρ-, οί-, ένεκ-, ένοκ-, ένκ-, έγκ-): αμφορέας, διάφορος, διένεξη, διηνεκής, πολύφερνος, φαρέτρα, φερέγγυος, φερτός, φερώνυμος, φορά, φόρος, φωριαμός.

φθείρεται < φθείρομαι: αδιάφθορος, άφθαρτος, διαφθορά, διαφθορέας, παραφθορά, φθαρμένος, φθαρτός, φθειρίαση, φθορά, φθοροποιός, ψυχοφθόρος.

κιθαρίζειν < κιθαρίζω < ή κίθαρις, -ιος + -ίζω > κιθαρίδ-j-ω): κιθάρα, κιθαρισμός, κιθαρίστας, κιθαριστής, κιθαρωδός.

οίκοδομεῖν < οίκοδόμος < οἶκος + δέμω: αδόμητος, ανοικοδόμηση, δομή, δομικός, οικοδομή, οικοδόμηση, οικοδομικός, οικοδόμος.

είχεν < έχω (θ. σεχ-, σχ-, σχε-, σχη-): διαδοχικός, διάδοχος, έξη, εξής, εξοχή, εξοχικός, καθεξής, κατοχικός, οπιούχος, παροχέας, ραβδούχος, σκηπτούχος, σχεδόν, σχέση, σχήμα, σχηματικός, σχολείο, σχολή, σχόλη, σχολικός.

έδει < δεί: δέηση, δεητικός, ενδεής, ένδεια.

διδάξοντος < διδάσκω (< ρ. δα-, δακ-, + πρόσφυμα σκ-, + ενεστωτικός αναδιπλασιασμός δι-) : αδίδακτο, δίδαγμα, διδακτήριο, διδάκτορας, διδακτορικό, διδακτός, διδασκαλείο, διδασκαλία, διδασκαλικός, διδάσκαλος.

Δ) «Οὕτω δὴ καὶ... οἷ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωσί.» ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΝΟΥΝ ΟΤΙ ΟΙ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΑΣΚΗΣΗΣ/Ο ΕΘΙΣΜΟΣ ΟΔΗΓΟΥΝ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΜΟΝΙΜΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

1. «Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει».

Ο ρόλος των τριών λέξεων «Οὕτω δὴ καὶ» είναι εισαγωγικός στο νέο επιχείρημα του Αριστοτέλη. Συγκεκριμένα, το τροπικό επίρρημα «οὕτω», είναι **ομοιωματικό** προς τα προηγούμενα και δηλώνει αναλογική θεώρηση του θέματος που ακολουθεί. Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί δηλαδή σ' αυτή την ενότητα **αναλογικό συλλογισμό**: όπως για την εκμάθηση των τεχνών είναι απαραίτητος ο εθισμός σε κατάλληλες ενέργειες, έτσι και για την κατάκτηση των ηθικών αρετῶν ἔχει σημασία η επανάληψη ἰδίων πράξεων («ὁμοίων ἐνεργειῶν»). Με τον συμπερασματικό σύνδεσμο «δὴ» **ανακεφαλαιώνονται** τα προηγούμενα, ενώ ο μεταβατικός σύνδεσμος «καὶ» **εισάγει το νέο επιχείρημα**, με το οποίο δείχνει ότι και στις αρετές ισχύει το ἴδιο που συμβαίνει στις τέχνες. Ὅπως η κατάλληλη ή η ακατάλληλη άσκηση κάνει τον τεχνίτη καλόν ή κακόν αντίστοιχα, έτσι και η ποιότητα του εθισμού στον χώρο των αρετῶν καθορίζει την ποιότητα των αποκτημένων αρετῶν.

2.«πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι... οἷ δὲ ἐκ τοῦ οὕτωσί.»

Παραδείγματα από τον χώρο των αρετῶν

Ο Αριστοτέλης προβαίνει στην παρουσίαση τριών παραδειγμάτων για να δείξει ότι, όπως και στις τέχνες, έτσι και στις αρετές η απόκτησή τους γίνεται με τον εθισμό και η ποιότητά τους εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που προηγήθηκε. Τα παραδείγματα αναφέρονται σε αρετές που συνδέονται με τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι 1. συναλλάσσονται μεταξύ τους (κοινωνικές σχέσεις), 2. αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις της ζωής τους και 3. διαχειρίζονται τις επιθυμίες τους. Επίσης, παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος διακρίνει **δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς: ο ένας οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετῶν, ενώ ο άλλος όχι.**

Ειδικότερα, το πρώτο παράδειγμα «πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἷ μὲν δίκαιοι οἷ δὲ ἄδικοι» αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν να συναλλάσσονται, αυτός καθορίζει και την ποιότητα του χαρακτήρα τους ως προς αυτό. Αν μαθαίνουν να είναι δίκαιοι στις συναλλαγές τους, γίνονται δίκαιοι, αν όχι, άδικοι. Η

διαμόρφωση του ήθους γίνεται υπόθεση του ίδιου του ανθρώπου, ο οποίος και έχει την ευθύνη των πράξεων του.

Με το δεύτερο παράδειγμα «**πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἷ μὲν ἀνδρεῖοι οἷ δὲ δειλοὶ**» ο Αριστοτέλης δείχνει ότι ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν τις δύσκολες και αντίξοες καταστάσεις στη ζωή τους, διαμορφώνει τη στάση και τη συμπεριφορά τους. Έτσι αν μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν ψύχραιμα και με σθένος τις δυσκολίες χωρίς να αγνοούν τους κινδύνους, γίνονται ανδρείοι, αν όχι, δειλοί.

Τέλος, το τρίτο παράδειγμα παραπέμπει στις επιθυμίες και στα ανθρώπινα πάθη. «**Ὅμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργάς· οἷ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἷ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἷ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἷ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως.**» Με αυτό ο Αριστοτέλης εξηγεί ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι τον ίδιο τον εαυτό τους και μάλιστα τις επιθυμίες και τις ορμές τους, καθορίζει τον χαρακτήρα τους. Αν μαθαίνουν να τιθασεύουν και να εκλογικεύουν τις επιθυμίες και τις ορμές τους, γίνονται συνετοί και πράοι, αν όχι, ασύδοτοι και οξύθυμοι. Συνεπώς, ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι διαχειρίζονται τα τρία αυτά πεδία εκδήλωσης της συμπεριφοράς τους είναι καθοριστικός για την ηθική ποιότητά τους.

Συνοπτικά τα παραδείγματα μπορούν να παρουσιαστούν με τον ακόλουθο πίνακα:

τομείς συμπεριφοράς	μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα
συναναστροφή με άλλους ανθρώπους	δίκαιοι ≠ άδικοι
όσα προξενούν φόβο	ανδρείοι ≠ δειλοί
επιθυμίες	σώφρονες ≠ ακόλαστοι
όσα προξενούν οργή	πράοι ≠ οργίλοι

2. Καλό είναι να επισημανθεί ότι ο Αριστοτέλης με το «**ἐν αὐτοῖς**», το οποίο είναι ουδετέρου γένους, αναφέρεται στους τομείς συμπεριφοράς των ανθρώπων και όχι στους ίδιους τους ανθρώπους. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο «**ἐν τοῖς συναλλάγμασι**», στο «**ἐν τοῖς δεινοῖς**», στο «**περὶ τὰς ἐπιθυμίας**» και στο «**περὶ τὰς ὀργάς**».

3. «σώφρονες - άκόλαστοι, πρᾶοι - όργίλοιο» (Διευκρίνιση των όρων)

«**Σώφρονες**»: είναι αυτοί που δείχνουν εγκράτεια και αντιστέκονται στις επιθυμίες τους, ενώ κρατιούνται συστηματικά μακριά από τις σωματικές ηδονές.

«**Άκόλαστοι**»: αυτοί αντίθετα, αφήνονται στις επιθυμίες και στις σωματικές ηδονές ξεπερνώντας τα όρια του μέτρου.

«**Πρᾶοι**»: είναι οι άνθρωποι που αντιδρούν συγκρατημένα και με ηρεμία στα συναισθήματα οργής.

«**Όργίλοιο**»: αυτοί αντίθετα, δεν μπορούν να χαλιναγωγήσουν την οργή τους, ξεσπούν και αντιδρούν με βίαιο πολλές φορές τρόπο.

4. «γινόμεθα - γίνονται - πράττοντες - έθιζόμενοι» (Διευκρίνιση της χρήσης των τύπων)

Με τη χρήση των ρηματικών τύπων που αναφέρονται σε πράξεις, «γινόμεθα - γίνονται - πράττοντες - έθιζόμενοι» δηλώνεται ενέργεια, ενώ ο ενεστώτας δηλώνει την επανάληψη. Έτσι, δίνεται η ευκαιρία στον Αριστοτέλη να αποδείξει τον βαθμιαίο τρόπο κατάκτησης της αρετής, καθώς και ότι και οι έξεις, όπως και οι αρετές, δεν υπάρχουν εκ φύσεως, αλλά είναι αποτελέσματα κάποιων ενεργειών.

5. Ο χαρακτήρας της αρετής

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο Αριστοτέλης δίνει **κοινωνικό χαρακτήρα** στην αρετή. Αυτό προκύπτει απ' το ότι τόσο η αρετή της δικαιοσύνης όσο και της σωφροσύνης και της πραότητας σχετίζονται με τις καθημερινές δραστηριότητες του ανθρώπου, αντανακλούν στον κοινωνικό περίγυρο και ρυθμίζουν τις διαπροσωπικές μας σχέσεις. Η κοινωνία είναι άλλωστε αυτή που θα κρίνει και θα αξιολογήσει ποια πράξη ή ποιος άνθρωπος είναι ηθικός.

Ε) «Καί ένι δὴ λόγω... ακολουθοῦσιν αἱ έξεις.» ΟΙ ΕΞΕΙΣ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΘΙΣΜΟ

1. Η αποδεικτέα θέση

Από τα παραδείγματα που προηγήθηκαν γίνεται φανερό ότι γίνεται κανείς ανδρείος κάνοντας κατ' επανάληψη ανδρείες πράξεις και γενικότερα γίνεται κανείς φορέας μιας αρετής κάνοντας τις πράξεις που θα κάνει, όταν θα είναι πια φορέας αυτής της αρετής. Βέβαια, όπως ήδη έχει αναφέρει ο φιλόσοφος, προκειμένου να αποκτήσει κανείς μια

αρετή, δεν είναι αρκετό να κάνει απλώς ξανά και ξανά τέτοιου είδους πράξεις, πράξεις δηλαδή που προσιδιάζουν στη συγκεκριμένη αρετή (δεν θα γίνει π.χ. κανείς ανδρείος συμμετέχοντας απλώς σε κάθε επικίνδυνη κατάσταση, ούτε δίκαιος πράττοντας απλώς πλήθος δικαιπραξιών). Οφείλει επιπλέον να φροντίζει να δίνει και κάποια ποιότητα στις ενέργειές του αυτές: οι πράξεις, οι ενέργειες που θα γεννήσουν την αρετή πρέπει να είναι ίδιες με τις ενέργειες που το άτομο θα κάνει, όταν θα είναι πια κάτοχος της αρετής: απλώς τότε οι ενέργειές του, οι πράξεις του αυτές θα είναι πολύ πιο εύκολες και ποιοτικά πολύ ανώτερες.

Εύλογα λοιπόν καταλήγει ο Αριστοτέλης στην αποδεικτέα θέση ότι **τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, είτε αυτά είναι καλά είτε κακά, διαμορφώνονται μέσα από τη συστηματική επανάληψη αντίστοιχα ομοίων ενεργειών. Γι' αυτό και πρέπει οι ενέργειές μας να έχουν συγκεκριμένη ποιότητα.**

2. Ο όρος «ἔξις»

Στην ενότητα αυτή εμφανίζεται μια νέα έννοια, η «ἔξις». Η λέξη αυτή ετυμολογικά παράγεται από το θέμα του μέλλοντα του ρήματος «ἔχω» και συγκεκριμένα από το σεχ- < heχ- < ἐχ + την παραγωγική κατάληξη -σις, η οποία δηλώνει ενέργεια.

Αρχική σημασία της λέξης είναι το να κατέχει κανείς συνέχεια κάτι που έχει αποκτήσει.

Για τον Αριστοτέλη η λέξη απέκτησε ηθικό περιεχόμενο: είναι **τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, που αποκτιούνται με την επίμονη άσκηση και την επανάληψη συγκεκριμένων ενεργειών**. Οι «ἔξεις» είναι ένα από τα «γινόμενα ἐν τῇ ψυχῇ». Τα άλλα δύο είναι τα πάθη και οι δυνάμεις. Πάθη (π.χ. επιθυμία, οργή, φόβος, χαρά, φιλία, μίσος) είναι όσα έχουν ως αποτέλεσμα την ευχαρίστηση ή τη δυσaréσκεια. Οι δυνάμεις είναι οι δυνατότητες συμμετοχής στα πάθη, οι οποίες δεν αρκούν από μόνες τους για να χαρακτηριστεί κανείς καλός ή κακός, αλλά πρέπει να γίνουν μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Τα μόνιμα αυτά στοιχεία αποκτιούνται με την επανάληψη μιας πράξης, που συνιστά την «ἔξιν». Ακριβώς ότι η «ἔξις» απορρέει από εθισμό και δεν είναι κάτι έμφυτο φαίνεται και από τη χρήση του ρήματος «γίνονται», το οποίο δείχνει ότι η «ἔξις» προκύπτει μέσα από μία διαδικασία, από ένα βαθμιαίο τρόπο διαμόρφωσής της και κατάκτησής της από τον άνθρωπο.

Σήμερα η λέξη έχει αποκτήσει ψυχολογικό περιεχόμενο και είναι η συνήθεια ως αποτέλεσμα επανάληψης, μάθησης ή συνεχούς επίδρασης του ίδιου παράγοντα.

3. «Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιὰς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολουθοῦσιν αἱ ἔξεις»

Και σ' αυτό το σημείο καθοριστικός είναι ο ρόλος της επανάληψης, που πρέπει να γίνεται με ποιότητα, ώστε να προσδίδει την ανάλογη ποιότητα και στα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Επειδή η ἔξις είναι ουδέτερη έννοια, μπορεί να είναι καλή, αλλά και κακή,

η ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί είναι καθοριστική για τη δική της ποιότητα. Γι' αυτό θεωρεί αναγκαίο (δει) ο Αριστοτέλης να φροντίζουμε για την ποιότητα των ενεργειών που οδηγούν στην **ἔξιν**. Ο φιλόσοφος επανέρχεται στην άποψή του ότι **ενάρετες πράξεις λέγονται όχι μόνον αυτές που μοιάζουν με τις πράξεις των ενάρετων ανθρώπων, αλλά αυτές που γίνονται και με τον τρόπο που τις κάνουν οι ενάρετοι άνθρωποι**. (Για τους αναγκαίους όρους ώστε να χαρακτηριστεί μία πράξη ενάρετη βλέπε Ενότητες των *Ηθικών Νικομαχείων*.)

ΣΤ) «Οὐ μικρὸν οὖν... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.» Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΕΘΙΣΜΟΥ

Όπως και ο δάσκαλός του ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης τόνισε και ξανατόνισε τη μεγάλη σημασία που έχει η παιδεία και η αγωγή για την ιδιωτική (=προσωπική) και για τη δημόσια (= κοινωνική) ζωή του ατόμου. Και όλα αυτά βέβαια, γιατί πίστευε πως με την παιδεία και την αγωγή, η οποία εθίζει το άτομο σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς, το άτομο βοηθιέται στην απόκτηση της αρετής που είναι προϋπόθεση για την ευδαιμονία τη δική του και της πόλεως. Δύο πράγματα αισθάνθηκε πως έπρεπε να τονίσει με ιδιαίτερη έμφαση: **α) την πρωτεύουσα σημασία της παιδείας και της αγωγής, και β) ότι όσο πιο νωρίς αρχίσει η παιδεία και η αγωγή, τόσο πιο πολλές θα είναι οι ελπίδες να αποδειχτούν αυτές αποτελεσματικές και γόνιμες**.

Ειδικότερα, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι ο εθισμός και η απόκτηση μόνιμων στοιχείων του χαρακτήρα μας έχει πολύ μεγάλη παιδαγωγική αξία. Για αυτό και εισάγει στην ενότητα αυτή το παιδαγωγικό του σχόλιο. Θεωρεί λοιπόν, ότι ο άνθρωπος πρέπει να συνηθίζει από μικρός σε ηθικές ενέργειες, για να φτάσει στην κατάκτηση των ηθικών αρετών. Μάλιστα, αυτή η διεργασία πρέπει να ξεκινήσει από πολύ μικρή ηλικία, γιατί τότε συντελείται η διαμόρφωση της ηθικής του συνείδησης. Το φυσικό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού παίζει καθοριστικό ρόλο στη σωματική, συναισθηματική, ψυχική και πνευματική ανάπτυξή του. Επιπλέον, επειδή η διαδικασία αυτή απαιτεί πολύ χρόνο, κρίνεται σωστό να ξεκινήσει όσο γίνεται πιο νωρίς. Οι παιδαγωγικές αυτές αντιλήψεις του Αριστοτέλη συμφωνούν με τις σύγχρονες και φαίνεται ότι έπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης για την αγωγή.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Αναλογίες

«οὕτω δὴ καὶ»

«ὁμοίως δὲ»

Αντιθέσεις: τονίζουν τους δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς

«οἱ μὲν **δίκαιοι** οἱ δὲ **ἄδικοι**»

«**φοβεῖσθαι** ἢ **θαρρεῖν**»

«οἱ μὲν **ἀνδρεῖοι** οἱ δὲ **δειλοὶ**»

«οἱ μὲν **σώφρονες** ... οἱ δ' **ἀκόλαστοι**»

«οἱ μὲν **πρᾶοι** ... οἱ δ' **ὀργίλοι**»

«οἱ μὲν **ἐκ τοῦ οὕτως** ≠ οἱ δὲ **ἐκ τοῦ οὕτως**»

Χιαστό σχῆμα

«ἐπιζόμενοι **φοβεῖσθαι** ἢ **θαρρεῖν** οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ **δειλοὶ**»

Σχῆμα ἀπὸ κοινού

«γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι ... οἱ δὲ δειλοὶ (γινόμεθα)»

«οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι (γίνονται)»

«οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφονται, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως (ἀναστρέφονται)»

Σχῆμα υπερβατό

«ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἔχει»

Παρόλο που ο λόγος του Αριστοτέλη είναι γενικά λιτός, στην τελευταία περίοδο του κειμένου («οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν») επιλέγει να συσσωρεύσει μια σειρά εκφραστικῶν μέσων, προκειμένου να καταδείξει την εξαιρετικά μεγάλη σημασία του εθισμού στην ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιῶν:

- **σχῆμα επιδιόρθωσης:** «οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»
- **σχῆμα λιτότητας:** «οὐ μικρὸν»
- **σχῆμα ἄρσης – θέσης:** «οὐ μικρὸν ... ἀλλὰ πάμπλου»
- **υπερβολή:** «τὸ πᾶν»
- **ανιούσα κλιμάκωση:** «οὐ μικρὸν -> πάμπλου -> τὸ πᾶν»

ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ (Β΄ ΜΕΡΟΣ)

Ἔχει < ἔχω: ἀνάδοχος, ἀνακωχή, ἀποχή, ἀσχετος, διαδοχικός, δικαιοῦχος, διπλωματοῦχος, ἔνοχος, ἐξή, ἐξής, ἐξοχή, ἐποχή, ἐσοχή, εὐεξία, ἐχεμύθεια, ἐνίοχος, κατεχόμενα, κατοχή, κατοχικός, καχεκτικός, καχεξία, κληρουχία, μειονεξία, μέτοχος, οχυρός, παροχή, πάροχος, περιέκτης, περιεκτικός, περιοχή, πλεονεξία, προνομιούχος, ραβδούχος, σκηπτούχος, συνοχή, συνταξιούχος, σχεδόν, σχέση, σχετικός, σχῆμα, σχολεῖο, υπεροχή.

πράττοντες < πράττω (θ. πραγ- + j + -ω): απράγγμων, άπραγος, άπρακτος, εισπρακτικός, πολυπράγγμων, πράγμα, πραγματικός, πραγματοποίηση, πρακτέος, πρακτικός, πράκτορας, πράξη, πραξικόπημα, σύμπραξη.

συναλλάγμασι < σύν + άλλάπτω (ρ. άλλ- + άγ- + j + -ω): αλλαγή, άλλαγμα, αλλαξιά, αλλαξοπιστία, απαλλαγή, εναλλαγή, μισαλλόδοξος, παραλλαγή, συναλλαγή, συνάλλαγμα, συνδιαλλαγή.

γινόμεθα < γί(γ)νομαι (< γι-, ενεστωτικός αναδιπλασιασμός + θ. γεν-, με συγκοπή γν- + -ομαι. θ. γεν-, γον-, γεν + πρόσφυμα -ε- > γενη-): γενεά, γενέθλιος, γένεση, γενέτειρα, γένος, γηγενής, γονίδιο, γονιός, γόνος, γυνή, διγενής, εγγονός, ενδογενής, εξωγενής, ευγενής, ευγενικός, νεογνό, πολυγονία, πρωτόγονος.

έθιζόμενοι < έθίζομαι < έθος (θ. έθ- + ίδ- + j- + -ω) : εθιμικός, έθιμο, εθιμοτυπία, εθιμοτυπικός, εθισμένος, εθισμός, έθος, ήθος.

φοβεΐσθαι < φοβέω—ω < φόβος < φέβομαι: αφοβία, άφοβος, εκφόβηση, εκφόβιση, έμφοβος, επίφοβος, φόβητρο, φοβία, φοβικός, φοβισμένος, φόβος.

θαρρεΐν < θάρσος ή θάρρος: αποθάρρυνση, θαρραλέος, θαρρετά, θαρρετός, θάρρος, ξεθάρρεμα.

δειλοι < δειλιάω -ώ: δειλά, δειλία, δειλιασμα, δειλός.

έπιθυμίας < έπι + θυμός: απροθυμία, απρόθυμος, εύθυμος, θυμηδία, θυμικός, θυμοειδής, θυμός, θυμόσοφος, λιποθυμία, οξύθυμος, προθυμία, πρόθυμος.

όργας < όργή: ανοργασμικός, εξοργιστικός, οργασμικός, οργασμός, οργιαστικός, όργιο.

άναστρέφεσθαι < άνά + στρέφομαι (θ. στρέφ-, στράφ-, στρόφ-): αναστρέψιμος, αναστροφή, αναστροφικός, ανάστροφος, αναστρόφως, αντιστροφή, αντίστροφος, αποστροφή, απόστροφος, διαστρέβλωση, διάστρεμμα, διαστροφή, διαστροφικός, επιστρεφόμενα, ευστροφία, εύστροφος, καταστροφή, μεταστροφή, περιστροφή, περίστροφο, στραβισμός, στραβός, στρεβλός, στρέμμα, στρεπτός, στρεψόδικος, στριφογύρισμα, στριφτός, στρίφωμα, στρίψιμο, στροβίλισμα, στρόβιλος, στροφή, στρόφιγγα.

δει: αδέητος, δέηση, δεητικός, ενδείης, ένδεια.

άποδιδόναι < άπό + δίδωμι (ενεστωτικός αναδιπλασιασμός δι- + δω- + μι. θ. δω-, δο-): αιμοδότης, αναμεταδότης, ανένδοτος, απόδοση, αποδοτικός, δόσιμο, δότης, δώρο, δωσιδικία, εκδοτικός, επίδομα, επιδοτικός, καταδότης, μειοδότης, μεταδοτικός, ξέδομα, παραδοτέος, πληροφοριοδότης, τροφοδότης.

άκολουθοϋσιν (< ά αθροιστικό + κέλευθος = δρόμος): ακολούθημα, ακολούθηση, ακολουθία, ακόλουθος, ανακόλουθος, εξακολουθητικός, επακολουθήμα, παρακολουθήση.

διαφέρει < δια + φέρω (θ. φέρ-, φορ-, φαρ-, φωρ-, φρ-, οί-, ένεκ-, ένοκ-, ένκ- > έγκ-): αδιάφορος, αμφορέας, αναφορικός, ασύμφορος, διαφορετικός, διάφορος, διένεξη, διηνεκής, δίφρος, πολύφερνη, πρόσφορος, συνεισφορά, φαρέτρα, φερέγγυος, φορά, φόρα, φόρος, φωριαμός.

νέων < νέος: νεαρός, νεογέννητος, νεογνό, νεόδημος, νεοελληνικός, νεόκοπος, νεολαία, νεόπλουτος, νεοσσός, νεότητα, νιότη.